

Kommandantboligen

En utstilling om makt

Grunnlagsdokument.
Falstadsenteret juni 2017

Illustrasjon: Jensen&Skodvin arkitekter

Kilde: Falstadsenteret

Kilde: Falstadsenteret

1. Innledning

Falstadsenteret planlegger våren 2019 å åpne en ny fast utstilling i den tidligere kommandantboligen i SS-leiren Falstad. I 2012 inngikk senteret en avtale med Statsbygg om leie av bygningen. Som ledd i et større prosjekt om utvikling av Falstad minnelandskap, har Falstadsenteret det siste halvannet året samarbeidet med Statsbygg og Jensen&Skodvin arkitekter om tilrettelegging av kommandantboligen som arena for læring, refleksjon og diskusjon. Det er planlagt at hele bygningens kjelleretasje brukes til utstilling.

Den planlagte utstillingen skal omhandle temaet MAKT. Utstillingen skal undersøke organisering og forvaltning av makt i og omkring SS-leiren Falstad, samt etterkrigstidens oppgjør med og minne om krigsårenes maktforhold og maktutøvelse. Hensikten er å skape refleksjon og diskusjon omkring:

- Hvilke maktrelasjoner vi inngår i
- Hvilke muligheter hver enkelt av oss har som forvaltere av makt i vårt eget liv
- Hva slags ansvar som følger med makt
- Hvilke trusler som er forbundet med makt innenfor ulike samfunnssystemer
- Hva slags systemer og redskaper til å utøve og kontrollere makt som former maktrelasjoner i vårt samfunn
- Hvilket ansvar og muligheter vi som enkeltmennesker har til å forhindre og reagere på maktmisbruk, overgrep og krenkelser
- Og relaterte tema som: utenforskap, fremmedfrykt, terror, moralsk ansvar, demokratisk medborgerskap, menneskeverd.

Med temaet makt handler utstillingen om forhold under og i kjølvannet av andre verdenskrig. Den berører samtidig problemstillinger som er høyst aktuelle i dagens politiske klima, hvor demokratiske verdier og menneskerettigheter er under press. Til grunn for prosjektet ligger en tanke om at fortiden griper inn i nåtiden, og at vi, her og nå, bevisst eller ubevisst griper til fortiden når vi skal orientere oss i nåtid og mot framtid. Også denne bruken av historie og forvaltningen av minner er et spørsmål om makt. Vi ønsker å øke bevisstheten hos publikum om hvordan hver og en av oss spiller en rolle i konstruksjonen og opprettholdelsen av fortellinger og forestillinger om fortiden, og hvordan dette virker inn på måten vi agerer og ytrer oss på også om nåtidige forhold.

Falstadsenteret har gjennom flere tidligere prosjekter erfart hvordan kunst utgjør en fruktbar inngang til nye og utradisjonelle møter mellom historie og samtid.¹ For å synliggjøre et komplekst tema som makt, og samtidig vektlegge de alltid uavsluttede forhandlingene om fortiden, ønsker vi å samarbeide med arkitekt(er) og billedkunstner(e). Vi vil åpne for muligheten til å utvikle dreieboken i dialog med formgivere, og til å innlemme ulike formuttrykk i selve utstillingen. Gjennom et samspill mellom sted, historiske kilder og estetiske uttrykk kan vi appellere både til intellektet og til sansene og forestillingsevnen. Samarbeidet med formgivere vil slik kunne bidra til å nå målet om en utstilling som

---

¹ For mer informasjon om de tidligere prosjektene «Årringer. Minnedialoger», «Falstad Kunst» og «ReCall», se Falstadsenterets skriftserie nr. 16, 2015 (tilgjengelig fra http://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/katalog_web.pdf), Falstadsenterets skriftserie nr. 6, 2010 (tilgjengelig fra http://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/skriftserie_06.pdf) og rapporten Beyond Memorialisation (tilgjengelig fra http://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/ReCall_web.pdf)

tilbyr en kognitiv og emosjonell opplevelse – som skaper refleksjon omkring temaet makt, og som gjør publikum i stand til å forholde seg aktivt til fortiden i nåtiden.

2. Målsettinger

Arbeidet med utstillingen i Kommandantboligen er forankret i følgende styringsdokumenter:

- Falstadsenterets samfunnsoppdrag, formulert slik i statsbudsjettet for 2017 (Prop. 1 S nr. 1 2017–2018):

«Målet med tilskottsordninga er å medverke til at Stiftelsen Falstadsenteret kan drive eit opplærings- og dokumentasjonssenter om fangehistorie frå andre verdskrigen, og fremme kunnskap om demokrati, humanitær folkerett og menneskerettane. Tilskotet skal særleg medverke til at senteret kan tilby eit godt opplæringsstilbud om fred og menneskerettar for barn og unge.»

- Falstadsenterets strategiplan 2012-2016, hvor målene for Falstadsenterets arbeid utdypet på følgende måte:
  - Falstadsenteret skal gjennom undervisning, formidling og forskning fremme respekt for menneskeverd og humanitet.
  - Falstadsenteret skal stimulere til historiebevissthet og samtidsrefleksjon
  - Falstadsenteret skal være et internasjonalt, tverrfaglig og nyskapende kompetansemiljø for krigens fangehistorie, erindringskultur og menneskerettigheter.
- Vedtak fra styret for Stiftelsen Falstadsenteret 03.02.2017 om den overordnede målsetningen for utviklingen av kommandantboligen:

«Kommandantboligen som undervisnings- og formidlingsarena skal bidra til å styrke Falstadsenterets samtidsrelevans og tydeliggjøre samfunnsoppdraget om å fremme kunnskap om menneskerettigheter og demokrati.»

Utstillingen skal rettes mot et allment publikum, og det er et mål at den fungerer tankevekkende, inspirerende og aktiviserende – uavhengig av omvisning og/eller pedagogiske opplegg. Parallelt og i samspill med utstillingsarbeidet, vil Falstadsenteret imidlertid også utvikle tilknyttede formidlings- og undervisningstilbud. Undervisningsoppleggene tilknyttet kommandantbolig-utstillingen skal spesielt rettes mot profesjoner og profesjonsutdanninger innen skole, helse, politi, forsvar og sosialt arbeid – yrker og samfunnsområder der refleksjon omkring temaet makt er spesielt aktuelt.

Utviklingen av utstilling og undervisningsopplegg i Kommandantboligen er et ledd i Falstadsenteret arbeid med bevisstgjøring omkring koplinger mellom fortid og nåtid: mellom krigens fangehistorie, dagens politiske og sosiale situasjon og evig aktuelle spørsmål om mellommenneskelige relasjoner.

3. En utstilling om makt

Kommandantboligen ble tegnet og bygget av fanger i Falstad fangeleir på oppdrag fra den tyske leirledelsen i 1943-44. Den er et fangearbeid: det utvilsomt største, og mest tid- og ressurskrevende vi kjenner til fra SS-leiren Falstad. Men i motsetning til mange av de øvrige fangearbeidene i Falstadsenterets samling er ikke huset et kreativt uttrykk for fangenes frie vilje. Det er resultat av leirledelsens ordre, og det er bygget for å dekke deres behov og ønsker. Kommandantboligen er slik en fysisk manifestasjon både av maktutøvelse og av det asymmetriske maktforholdet som rådde i leiren.

Kommandantboligen var maktens bolig på Falstad, både under krigen og i mange tiår etterpå, da stedet fungerte som varetekstfengsel og soningsanstalt under rettsoppgjøret (1945-49) og seinere som spesialscole (1951-1992).

Valget av fenomenet makt som tematisk fokus for utstillingen er slik forankret i bygningens tilblivelses- og brukshistorie.² Valget er imidlertid også begrunnet i vår egen samtid og de samfunnsmessige utfordringene vi står overfor både lokalt, nasjonalt og internasjonalt. Vi lever i et politisk klima der demokratiet og menneskerettighetene er truet, og der frykt og hat får næring: fiendebilder skjerpes, nasjonalistiske bevegelser er på frammarsj, og det er blitt vanlig å sammenligne dagens Europa med Europa på 1930-tallet. I denne situasjonen trenger vi kritisk bevissthet om at menneskerettigheter og demokrati ikke er en «naturlig tilstand», men historiske størrelser. Og det er et sterkt behov for refleksjon omkring det ansvaret vi har, som enkeltmennesker og samfunn, for å ivareta de verdier og regelverk som demokratiet er bygget på og forutsetter. Et annet viktig mål ved utstillingen er å fremvise et positivt maktbegrep – makten hver og en av oss, både som mennesker og samfunnsborgere, har til å handle i, å ytre oss om og å forandre forhold i egne og andres liv.

Utstillingen i kommandantboligen vil ta utgangspunkt i historier om maktforhold i og omkring SS-leiren Falstad. Utstillingen vil ikke primært være realhistorisk orientert, men handle vel så mye om minnepolitikk og historiebruk som om historiske hendelser og personer. Gjennom enkeltfortellinger om menneskemøter, maktrelasjoner, og om individuelle valg og dilemma vil utstillingen spenne opp *tre tematiske lag* som knytter krigstid til umiddelbar etterkrigstid og vår egen tid. Alle lagene handler om *respons* på SS- og nazisystemets organisering og forvaltning av makt, både på individuelt, sosialt og politisk nivå:

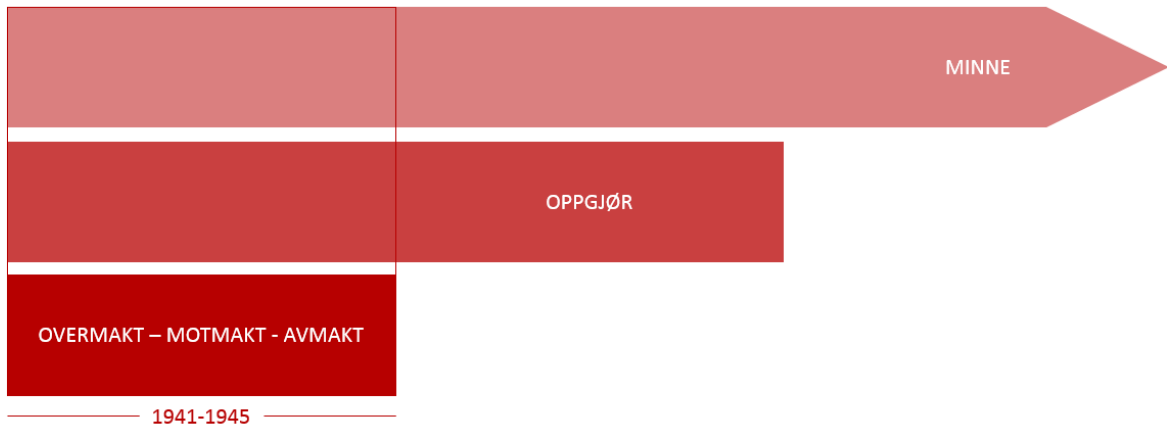
- A) **Overmakt – motmakt – avmakt.** Med okkupasjons- og NS-regimet og SS' leirsystem som bakteppe vil utstillingen gi innblikk i hvordan makt kom til uttrykk i konkrete menneskemøter i og omkring SS-leiren Falstad, hvordan enkeltmennesker innenfor og utenfor systemet forholdt seg til den posisjonen i makthierarkiet som var tildelt dem, og hvordan de brukte sitt rom for handling og ytring. Målet er todelt: På den ene siden vil vi rette fokus mot maktutøvelsens historiske og politiske kontekst, mot hvordan individuelle beslutninger ble tatt innenfor og må forstås i lys av naziregimets systemer og ideologier. På den andre siden er det et viktig mål å vise at makten sjelden var total, og å synliggjøre ulike strategier enkeltmennesker tok i bruk for å utøve motmakt mot regimets maktbruk.
- B) **Oppgjør.** Med rettsoppgjør og etablering av fred i Norge og det internasjonale samfunnet, herunder Nürnbergprosessen og FNs menneskerettighetserklæring, som bakteppe, vil utstillingen belyse hvordan krigsårenes forvaltning og utøvelse av makt ble besvart i overgangen fra krig og okkupasjon til fredstid. Herunder vil vi særlig fokusere på enkeltmennesker i landssvikleiren Innherad tvangsarbeidsleir, og undersøke hvordan de forholdt seg til sine tidligere fiender. En sentral problemstilling vil være spørsmålet om skyld og moralsk ansvar – kunne enkeltmennesker legge skylden på systemet for gjerninger de selv hadde utført? Med utgangspunkt i noen personer og situasjoner er målet å belyse hvilke utfordringer overgangen fra krig til fred innebar på individuelt, sosialt og politisk nivå, og hvilken betydning krigserfaringene fikk for etterkrigstidens forvaltning av makt.

---

² For mer informasjon om bygningen og dens historikk, se Falstadsenterets skriftserie nr. 14/2013 *Kommandantboligen*, tilgjengelig fra http://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/skriftserie_14.pdf

- C) **Minne.** Med bakgrunn i en form for makt som også institusjonen Falstadsenteret er med på å forvalte gjennom denne utstillingen og sin øvrige virksomhet – definisjonsmakten eller makten over historien – vil utstillingen også invitere til refleksjon omkring hvordan maktforvaltere i og omkring SS-leiren Falstad er holdt i minne fra krigen og fram til i dag, hvordan kulturelle framstillinger har vært med på å definere vår forståelse av krigstidens maktaktører, og spesifikt gjerningsmennene bak krenkelser, vold og drap, og hvordan måten krigens gjerningsmenn omtales og framstilles på har endret seg gjennom etterkrigstiden.

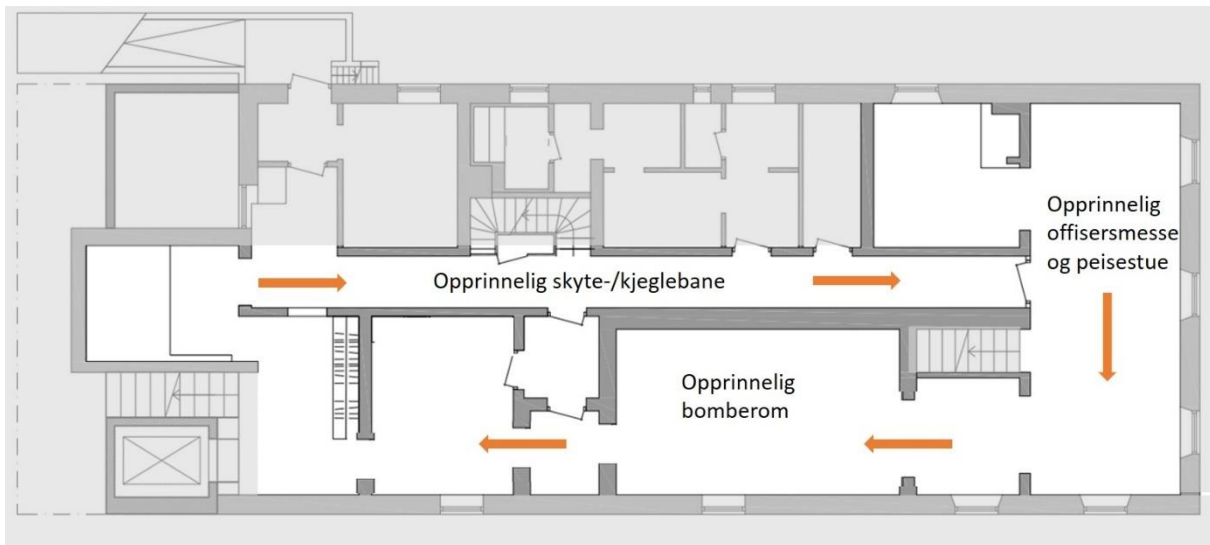
RESPONS PÅ NAZISYSTEMETS FORVALTNING
AV MAKT I SS-LEIREN FALSTAD

På tvers av de tematiske lagene vil utstillingen spille opp til refleksjon og diskusjon omkring et sett overordnede spørsmål med relevans langt ut over Falstad-kontekstens steds- og tidsavgrensning, og med koplinger til tre høyaktuelle forskningsfelt:

- 1) Hvordan kan vi forklare at enkeltmennesker kommer til å misbruke sin makt, krenke og gjøre vold mot andre mennesker? Og hvordan kan vi forklare at noen, selv under sterkt press, velger en annen vei? Vi vil konsultere forskningsfeltet *Täterforschung* (gjerningsmannsforskning) når vi nærmer oss disse spørsmålene.
- 2) Hvordan kan enkeltmennesker leve sammen og samfunn stabiliseres etter en periode med systematiske krenkelser, vold og mishandling? Hvordan kan man unngå eller begrense ødeleggende ettervirkninger på kort og lang sikt? Vi vil konsultere forskningsfeltet *Transitional Justice* (overgangsrett/-justis) i undersøkelsen av disse spørsmålene.
- 3) Hvordan bidrar måter å omtale og framstille oss selv og andre på i fortellinger om en felles fortid til vår forståelse av egen og andres identitet og verdi? Vi vil hente aktuelle perspektiver fra forskningsfeltet *Memory Studies* i utforskingen av dette spørsmålet.

4. Utstillingslokalene

Utstillingen vil legges til kjelleren i kommandantboligen (se plantegning). Dette er et utfordrende utstillingslokale: Det er nokså trangt, lavt under taket, og oppdelt i en rekke større og mindre rom. Rommene mot sør er i tilnærmet original stand og vernet. Ved å slå hull gjennom vegger i rommene mot vest, legger vi til rette for en vandring gjennom rommene med start- og slutt punkt ved heis i et nytt tilbygg mot nord. Korridoren/kjeglebanen vil kunne fungere godt som en innledning til utstillingen. En av kjeglene som var i bruk her finnes i dag i Falstadsenterets samling, og kan om ønskelig stilles ut her. Slik vil huset og dets historie tydelig danne utgangspunkt og motivasjon for å ta opp en bredere tematikk: maktrelasjoner, maktbruk og maktrepresentasjoner.

Det er viktig at utstillingsrommene ikke fylles med for mange elementer og for mye informasjon: det kan lett komme til å bli tett og klaustrofobisk. Vi ønsker heller ikke å forsterke en stemning av uhygge, som mange allerede kjenner når de besøker kjelleren og som vil kunne stenge for læring og refleksjon. For å motvirke en slik effekt ønsker vi å gi folk rom til å bevege seg og til å ta inn informasjon både på avstand og på nært hold, og til å nærme seg tematikken både på overflaten og i dybden. Valg av formale virkemidler må også bidra til en ønsket stemning eller atmosfære som stimulerer til læring.

Utstillingens informasjonsbærere vil både være tekst og historiske kilder, og kunstneriske/arkitektoniske elementer. Huset og rommene er i seg selv utstillingens hovedobjekt, og viktige avveininger handler om hva slags og hvor mange andre utstillingselementer rommene *tåler*, og hvilke grep (farger, format, lys osv.) som kan benyttes for å *utvide* eller eventuelt *bryte ut* av de rammene som huset i utgangspunktet setter.

5. Organisering av prosjektet

En intern *arbeidsgruppe* ved Falstadsenteret har ansvar for arbeidet med utstillingens overordnede konsept, dens samspill med undervisnings/formidlingstilbud, og utvikling av det faglige innholdet: Tone Jørstad (prosjektleder), Ingeborg Hjorth (konservator/forsker), Arnhild Jordet (formidlingskoordinator), Ingvild Hagen Kjørholt (forsker), Eirik Julius Risberg (forsker).

Denne arbeidsgruppen vil knytte til seg en utstillingsarkitekt og en bildende kunstner som sammen og i tett dialog med arbeidsgruppen skal bidra i utviklingen av en dreiebok, og være ansvarlige for utstillingens form / estetiske uttrykk.

Gjennom hele prosessen med utvikling av utstillingen – fra arbeidet med grunnkonsept til konkretisering i dreiebok og skisser – vil arbeidsgruppen også ha jevnlig drøftinger og workshops med eksterne bidragsytere. Faste diskusjonspartnere i prosessen er en gruppe *faglige rådgivere* (historiker Anette Homlung Storeide (NTNU), førsteamanuensis i samfunnsfagdidaktikk Knut Vesterdal (NTNU), kulturhistoriker Leiv Sem (Nord) og historiker Jon Reitan (Nord)), og en *referansegruppe* med representanter fra institusjoner med relevant kompetanse (Det Europeiske Wergelandsenteret, Stiftelsen Arkivet, Museene i Sør-Trøndelag (MiST), Nidaros Bispedømme, og Institutt for historiske studier, NTNU.) Også *representanter for prosjektets ulike målgrupper* inviteres til drøfting av ideer og løsninger underveis i prosessen.

6. Framdriftsplan

Sommer 2017	Ferdigstillelse av faglig grunnlagsdokument Igangsettelse arkivøk/innsamling av materiale Invitasjon til konkurranse om utforming
Høst 2017	Kontraktering utstillingsarkitekt/billedkunstner Igangsettelse av arbeid med dreiebok Workshops med faglige rådgivere, referansegruppe og studenter fra målgrupper Utarbeidelse av kommunikasjonsstrategi og -plan
Vår 2018	Arbeid med og ferdigstillelse av dreiebok og skisser
Høst 2018	Produksjon
Vår 2019	Ferdigstillelse og åpning

Falstadsenteret, Ekne 20. juni 2017